

AR SOSNOVSKIO BARŠČIAI TAPS LIETUVOS PROVERŽIO ŠALTINIU?¹

Sulaukėme dar vienos Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto profesoriaus, aktyvaus „Politologijos“ žurnalo bendradarbio, TSPMI *Professoris Optimi* laureato Zenono Norkaus knygos. Ja autorius tęsia Lietuvos lyginamosios istorinės sociologijos tyrimus. Tik ši sykių Lietuvos pokomunistinės transformacijos vaizdą pasaulyje keičia diachroninė Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos ūkio, klasinės struktūros ir politinio režimo lyginamoji analizė, papildyta sinchroniniais palyginimais su gretimomis šalimis.

Pokomunistinės Lietuvos istorija – tai atkurtos Lietuvos valstybės istorija. Todėl tarpukario ir pokomunistinės Lietuvos dvidešimtmečių palyginimas yra ne tik akademinis, bet ir praktinę reikšmę turintis uždavinys. Jis knygoje aktualinamas tiesioginės ir netiesioginės okupacijos žalos įvertinimo pagrindu. Pasak autoriaus, tai buvusi pagrindinė priežastis, vertusi imtis šio lyginamojo sociologinio tyrimo (p. 16).

Knygoje koncentruojamasi į keletą probleminių tyrimo klausimų. Kada gyvenome geriau – tarpukariu ar pokomunistiniais laikais? Ar tarpukario ūkinė pažanga būtų leidusi pasiekti Suomijos

¹ Norkus Zenonas, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aukso žuvys, 2014. 703 p. ISBN 978-609-8120-04-2.

pragyvenimo lygi? Kokie įvykę socialinės struktūros pokyčiai? Ar 1919–1920 m. Lietuva turėjo galimybių atsikovoti Vilnių? Kuo panašios ir skirtingos tarpukario ir pokomunistinė demokratijos? Ar smetoninė Lietuva buvo teisinė valstybė? Kaip būtų atrodžiusi SSRS neokupuota 1990 m. Lietuva? Ar pokomunistinė Lietuva turėjo šansų neužleisti Baltijos šalių ūkinės pažangos lyderės pozicijų Estijai? Tai toli gražu dar ne visi skaitytoją intriguojantys recenzuojamos knygos klausimai.

Analizei autorius naudoja gausybę empirinių duomenų ir teorinių veikalų (nuo Wikipedijos, įvairių duomenų bazių iki naujausių socialinių teorijų veikalų). Pagrindinė teorinė linija – vėberiškoji tradicija, autoriaus įvaldyta ankstesnėse studijose ir puikiai pritaikyta lyginamajai sociologinei analizei. Knygoje naudojamos šiuolaikiniam Lietuvos socialinių mokslų diskurse ne ypač dažnos kapitalizmo ir klasių sąvokos. Pagrindinė sąvoka – kapitalizmas – aiškinama ir analizei pritaikoma pasitelkus Maxo Weberio, Karlo Marxo, Josefo Schumpeterio, Nikolajaus Kondratjevo, Immanuelio Wallersteino darbų interpretacijas. Pagal šiuos autorius konstruojamas racionalaus enterpreneriško kapitalizmo (RAK) modelis, kapitalistinio branduolio šalių forma, taip pat pagrindžiama pusiau periferinio ir periferinio kapitalizmo formų įvairovė (politinis oligarchinis, valstybinis, valstybinis monopolistinis, valstybinis kooperatinis kapitalizmas).

Tarpukario Lietuvos ūkinei raidai apibūdinti dažnai cituojamas filosofo Algirdo Juliaus Greimo posakis, tarpukario dvidešimtmečio ūkinę pažangą prilyginantis „šimto metų šuoliui“². Prof. Zenonas Norkus šią išvalgą pagrindžia gausia faktų kalba ir conceptualiu įprasminimu: „<...> kokybinę tarpukario Lietuvos ūkio pažangą lėmė valstybės proteguojamo kooperacijos sąjūdžio plėtra ir eksportinės maisto pramonės sukūrimas“ (p. 32). Knygos autorius kruopščiai pa-

² Greimas Algirdas J., 1988. „Antanas Smetona ir kas toliau“, Greimas Algirdas J., 1991. *Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*, Vilnius, Vaga, p. 257 arba *Lietuvos politinės minties antologija*, t. II: Politinė mintis išeivijoje 1944–1990, Vilnius, VU leidykla, p. 147.

grindžia išvadą, kad tarpukario Lietuvoje sukurtas kapitalizmas buvo valstybinis kooperacinis kapitalizmas (VKK) arba kitaip – „vėberiš-kai tūbeliškas kapitalizmas“ (p. 212). Tai kapitalizmo forma, kuriai būdinga: 1) valstybės įtaka ūkiui ir jos sugebėjimas atsispirti privataus verslo grupuočių kėslams ją užvaldyti; 2) kooperatyvų ir jų sąjungų pamatinis vaidmuo šioje ūkio santvarkoje. Pagrindinis entrepreneuris VKK yra ne individas (kaip RAK), bet valstybė ir jos globojamos kooperatyvų sąjungos. Autorius sinchronine lyginamąja analize įrodo, kad tarpukariu sukurtas VKK atitiko tuometines vidaus gyvenimo (Lietuvos šeimyninis ūkio pobūdis) ir įsitvirtinančias kolektyvistinės tvarkos nuostatas (valstybės vaidmens stiprėjimas). VKK forma leido sušvelninti neišsivysčiusiam kapitalizmui būdingas rinkos nesėkmes ir kartu išvengti rinkos santykių pakeitimo visišku valstybiniu administravimu, kuriuo buvo eksperimentuota Sovietų Sąjungoje ir kitose autoritarinėse valstybėse. Valstybės ir kooperatyvų sąjungų sąveika įgalino tarpukario Lietuvą sušvelninti pasaulinės ekonominės krizės padarinius ir pasiekti kokybinį ūkio šuolį (maisto pramonės sukūrimas ir jos eksportas). Sovietinė okupacija nutraukė įsibėgėjančią Lietuvos ūkinę pažangą ir sutrukdė Lietuvai dar iki 1990 m. tapti išsivysčiusia technologinės pažangos, kapitalizmo branduolio šalimi, „dėl ko visą sovietmetį tenka vadinti prarastuoju laiku“ (p. 273).

Pokomunistinė Lietuva per du atkurtos nepriklausomybės dvidešimtmečius tarpukario ūkinio šuolio nepakartėjo. Nors restitucinė pokomunistinės transformacijos idėjinė orientacija pirmaisiais atkurtos nepriklausomybės metais buvo gyvybinga, pažangi tarpukario VKK patirtis nebuvo integruota į naujos kapitalistinės ekonominės sistemos visumą. Pokomunistinis kapitalizmas įgijo neoliberalaus frydmaniškojo kapitalizmo formą. Svarbiausi jo atstovai yra stambios korporacijos, kurių daugelis yra užsienio kapitalo nuosavybė arba užsienio bendrovių filialai Lietuvoje. Pokomunistinis kapitalizmas jau ne šeimyninis kooperacinis, bet korporacinis, atitinkantis racionalaus entrepreneuriško kapitalizmo modelį. Tačiau technologine prasme pokomunistinė Lietuva išliko pusiau periferinio kapitalizmo

valstybė. Autorius tai įvardija kaip „didžiausią pokomunistinės Lietuvos kapitalistinės raidos nesėkmę“ (p. 259).

Dviejų nepriklausomybės dvidešimtmečių ūkinė analizė papildoma pinigų politikos ir agrarinių reformų palyginimu. Intriguoja autoriaus išvada apie tai, kad tarpukarį uždelsta pinigų reforma buvo viena priežasčių, lėmusių Vilniaus ir Vilniaus krašto praradimą (p. 337).

Atskiras knygos skyrius (6) skiriamas tarpukario ir pokomunistinei agrarinėms reformoms palyginti. Tarpukaryje Mykolo Krupavičiaus, Albino Rimkos, Jono Aleksos sumanyta ir vykdyta žemės reforma vertinama kaip sėkmės atvejis – neutralizuotas bolševizmo pavojus, sukurta nepriklausomos valstybės socialinė atrama. Daugeliui skaitytojų bus nauja ar mažiau žinoma, kad kaimynų (estų, latvių) žemės reformos buvo dar radikalesnės ir nuosekliau įgyvendinamos (p. 358–359). O kaip su pokomunistine agrarine reforma 1990–1992 m.? Ar pasirinktas radikalioms žemės nuosavybės teisių restitucijos kelias („Vagnoriaus reforma“) turėjo alternatyvą? Autorius prieina išvadą, kad įtakingiausių politinių partijų pasaulėžiūriniai nesutarimai lėmė pokomunistinės agrarinės reformos nenuoseklumą (p. 372). Tarpukariu vykdyta žemės reforma visuomenę suvienijo, o pokomunistinė suskaldė (p. 373) ir sugrąžino Lietuvą į padėtį, labiau primenančią žemėnaudos santykius iki 1922 m. reformos (gausus mažžemių, „trihektarininkų“ sluoksnis; fragmentiška žemės valdų struktūra, iš žemės ūkio bendrovių išaugę arba naujai besikuriantys latifundiniai ūkiai).

Antrasis probleminis tyrimo mazgas yra skirtas dviejų nepriklausomybės dvidešimtmečių visuomenių socialinės struktūros pūviamis palyginti. Šios analizės svarbiausias įrankis yra kapitalistinėse rinkos visuomenėse vyraujantis klasinis žmonių diferenciacijos matmuo. Sekant vėberiškąją tradiciją ir naujausia jos interpretacija (knygoje socialinės struktūros analizei adaptuojama Roberto Eriksono, Johno Goldthorpe'o ir Lucienne'o Portocarero 14 klasių schema), pateikiami tarpukario Lietuvos, sovietinės Lietuvos ir pokomunistinės Lietuvos visuomenės pūviai. Skiriamasis tarpukario Lietuvos kla-

sinės struktūros bruožas – žemdirbių ir smulkiųjų savininkų klasių kiekybinis dominavimas. Sovietinėje visuomenėje išnyko tradicinėje kapitalistinėje visuomenėje vyravusi savininkų darbdavių klasė, o smulkioji buržuazija nustumiama į ekonominių pagrindį (šešėlinę ekonomiką). Pokomunistinės Lietuvos skirtinis bruožas yra santykinai gausi tarnautojų klasė, sukėlusį atgimimą ir pereigą iš komunizmo į kapitalizmą ir demokratiją.

Trečiasis recenzuojamos knygos probleminis mazgas – tarpukario ir pokomunistinės Lietuvos politinių režimų diachroninis ir sinchroninis palyginimas. Kada Lietuvoje buvo daugiau demokratijos – ar „seimokratinėje“ 1920–1926 m. Lietuvoje, ar Kovo 11 Lietuvoje? Kuris – Antano Smetonos ar Aleksandro Lukašenos – autoritarinis režimas griežtesnis?

Tyrimas atskleidžia, kad ką tik užgimusi tarpukario demokratija, pagal rinkiminės demokratijos matmenis, buvo pasiekusi iki šiol neregėtas aukštumas. Seimo rinkimuose rinkėjų aktyvumas pasiekė 80 proc. (p. 575). Tačiau beveik visą tarpukarį (išskyrus tik 6 mėn. 1926 m.) egzistavusi nepaprastoji padėtis ribojo liberalios demokratijos veikimą. Kovo 11 Lietuva, turėdama tam kur kas palankesnes tiek vidaus, tiek tarptautines sąlygas, atitinka svarbiausius liberalios demokratijos kriterijus. Tačiau išlieka aktuali jos kokybės problema, pirmiausia kiek ji tenkina pačius piliečius.

Kruopščia analize autorius atitaiso duomenų rinkinio „Polity IV“ indeksą apie Lietuvos politinio režimo būklę autoritarinio režimo metais, kuris A. Smetonos režimą sulygina su griežčiausiais tarpukario Europos režimais (p. 578). Parlamentinės demokratijos institucijų išlikimas Klaipėdos krašte, kai kurie teisinės valstybės bruožai, kultūrinio ir religinio gyvenimo įvairovė iš esmės skiria A. Smetonos „autoritetinį“ režimą nuo fašizmo ar nacionalsocializmo praktikų.

Apibendrinamas išskirčiau keletą originalių autoriaus įžvalgų ir sykiu diskusijų sulauksiančių klausimų: 1) išvada, jog susivėlinusi pinigų reforma tarpukario Lietuvoje sutrukdė mobilizuoti didesnę kariuomenę ir išsaugoti Vilnių (p. 337); 2) išvada dėl vidurinės kla-

sės revoliucionizuojančio vaidmens; 3) suomių politologo Tatu Vanhaneno demokratijos indekso (VDI) ir JAV tyrėjų duomenų rinkinio „Polity IV“ klaidų atitaisymai ir demokratijos indeksų korekcijos; 4) autoriaus sėkmingos pastangos rasti terminų „tranzicija“ ir „tranzitologija“ lietuviškus atitikmenis. Remdamasis žymaus kalbininko Kazimiero Būgos autoritetu, autorius tranzicijai pasiūlo *pereigos*, o tranzitologijai – *pereigotyros* lietuviškuosius atitikmenis (p. 120, 301). Belieka autoriui už atradimą dėkoti, jį paskleisti ir akademiniame diskurse naudoti.

Tai nėra baigtinis knygos autoriaus atradimų sąrašas. Septynių šimtų puslapių knygoje originalių išvalgų, paskatų imtis tolesnių tyrinėjimų ekonomistams, istorikams, politologams yra ne vienas. Pavyzdžiui, kad ir klausimas – ar smetoninė Lietuva buvo teisinė valstybė? (p. 51, 278). Knygoje skaitytojas ras ne vieną diskusijas įžiebsiantį teiginį, pavyzdžiui, apie „pusiau autoritarinę Rusiją“ (p. 165, 513, 516), „pusiau autoritarinį šiuolaikinės Vilnijos anklavą“ (p. 300, 546) ar kritinį šiuolaikinės Lietuvos vyriausybės energetinės nepriklausomybės politikos vertinimą (p. 273, 604).

Vertėtų iš anksto nuteikti knygos skaitytoją apsiginkluoti kantrybe, kurios jam prireiks susidūrus su gausybe statistinių duomenų, išsiaiškinant ilgokus metodikų ir skaičiavimų aprašymus. Kai kurie jų galėjo nugulti į pastabų ir paaiškinimų vietą. Reiklesnis skaitytojas pasigęs įprastos tokio pobūdžio knygoms pavardžių rodyklės.

Labiausiai intriguojanti knygos dalis – epilogas apie ateities Lietuvą. Ar šiandien Lietuvoje naikinami ir neigiamai vertinami Sosnovskio barščiai po 30 metų taps Lietuvos technologinio proveržio ir praturtėjimo šaltiniu? Dėl kokios sumos ateities Lietuvos vyriausybė galėtų derėtis su poputininės Rusijos vyriausybe dėl okupacijos žalos atlyginimo? Atsakymus į šiuos klausimus skaitytojas ras perskaitęs visą prof. Z. Norkaus naujausią knygą.

Knyga išleista 300 egz. tiražu. Mažas tiražas kompensuojamas visiems būsimiems skaitytojams prieinama elektronine forma adresu <http://web.vu.lt/fsf/z.norkus/files/2014/02/Du20me%C4%8Diai.pdf>